

Deima ŽUKLYTĖ-GASPERAITIENĖ

POPARTAS IR SIURREALIZMAS LIETUVOJE

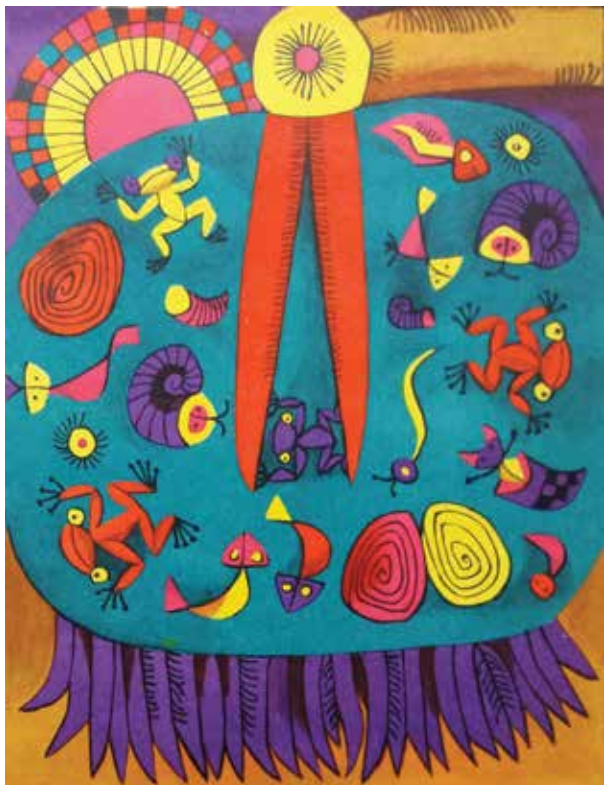
BIRUTĖS ŽILYTĖS IR ALGIRDO STEPONAVIČIAUS KŪRYBA¹

Dailėtyrininkė Deima ŽUKLYTĖ-GASPERAITIENĖ pristato vaikų knygų iliustratorių, grafikų Birutės ŽILYTĖS-STEPONAVIČIENĖS (g. 1930) ir Algirdo STEPONAVIČIAUS (1927–1996) kūryboje aptinkamus dviejų Vakarų klasikinio bei vėlyvojo modernizmo krypčių – siurrealizmo ir poparto – bruožus.

POP AND SURREALISM IN LITHUANIA. THE CASE OF BIRUTĖ ŽILYTĖ AND ALGIRDAS STEPONAVIČIUS

The art critic Deima ŽUKLYTĖ-GASPERAITIENĖ presents Pop and Surrealism, two directions in classic Western and Late Modernism, characteristics that are present in the work of the children's book illustrators Birutė ŽILYTĖ-STEPONAVIČIENĖ (b. 1930) and Algirdas STEPONAVIČIUS (1927–1996).

Birutė ŽILYTĖ ir Algirdas STEPONAVIČIUS. Iliustracija Mykolo Sluckio knygai „Nedėkingas ančiukas“ (Vilnius: Vaga, 1964)

Meniniu požiūriu itin vertinga grafikų Birutės Žilytės ir Algirdo Steponavičiaus kūryba sulaukia nemažai dėmesio. Apie juos daug rašyta dar sovietmečiu – tuomet buvo akcentuojamos jų sąsajos su liaudies menu², nedrąsiai pastebėta fantastinė vaizdinija³. Konstatuoti menininkų kūrybos ryšius su siurrealizmu imtasi jau po 1990-ųjų⁴. Pastaruoju metu menininkų kūryba sulaukia dėmesio dėl sparčiai nykstančių 1969–1972 metais poros sukurtų freskų Valkininkų vaikų sanatorijai „Pušėlė“, kurios 2015-aisiais buvo įtrauktos į valstybės saugomų Kultūros vertybių registrą. Vis dėlto iki šiol nagrinėjant menininkų darbus gana nedaug dėmesio skirta gilesnei Vakarų modernizmo įtakų analizei – susidomėjimo siurrealizmu priežastims, be to, neakcentuotos poparto apraiškos. Dar kartą atsigręžti į gerai žinomą Žilytės ir Steponavičiaus kūrybą verta, nes ji raiškiai atskleidžia, kodėl apskritai siurrealizmas buvo aktualus septintojo dešimtmečio pabaigoje – aštuntojo dešimtmečio pradžioje sovietinėje Lietuvoje kūrusiems dailininkams ir kaip organiškai ši modernistinio meno kryptis buvo susijusi su tuo metu vizualinę kultūrą užvaldžiusiu popartu.

Žilytė ir Steponavičius, dar studijuojančius LTSR valstybiname dailės institute 1949–1956 metais, žavėjo liaudies menas – autentiška, nuoširdų santykį su aplinka perteikianti kūryba. Grafikai, kaip ir primityvizmu žavėjęsi modernistai, iš tautodailės perėmė ne paviršutinišką dekoratyvumą, o gebėjimą paprasta, stilizuota forma perteikti esmines objekto savybes. Nors jų studijų baigimo metai sutapo su atšilimu, kuris po griežto stalinistinio periodo atnešė didesnes formas improvizacijos galimybes, turinio reikalavimai nebuvo sumažėję. Vis dar reikalauta partiškumo, socialistinio turinio temų – darbo, švenčių, istorinių komunizmui reikšmingų momentų ir kt. vaizdavimo⁵. Todėl jaunos dailininkus patraukė knygos meno sritis, kuri, ypač vaikams skirtos literatūros apipavidalinimas, buvo mažiausiai ideologiškai angažuota užuovėja. Tad po studijų Steponavičius ir Žilytė, paskatinti rašytojos, dramaturgės, vertėjos Aldonos Liobytės⁶, ėmė aktyviai kurti vaikų knygų iliustracijas.

Žilytei ir Steponavičiui buvo būdinga siurrealistams artima pasaulėžiūra. Kaip pasakojo patys menininkai, juos įkvėpdavo liaudies menas ir vaikystės prisiminimai. Žilytė yra sakiusi, kad jai idėjos kūriniais ateina iš „tamsos“ – taigi pašamonės užkaborių⁷. Siurrealistai ne tik atsiverdavo pašamonės srautui – kūryboje jiems buvo svarbu išreikšti savo vidines baimes ar troškimus. Kaip rodo Steponavičiaus tekstai, jam taip pat buvo svarbu fiksuoti baimes, košmarus, kad taip iš jų išsivaduočiau: „Matau, kaip dega mano kūnas išsilydžiu-

sių plazmų ugnyje, rėkiu apakęs <...> Mano akys ir sąmonė tarytum prapjautos peiliu ir atvertos beprotiškiems regėjimams⁸, – rašė jis. Kūrėjų porai buvo būdinga romantizuoti, mistifikuoti kūrybą – kaip ir siurrealistai, Žilytė ją laikė tikroju pasauliu, leidžiančiu išplėsti fizinio pasaulio ribas⁹.

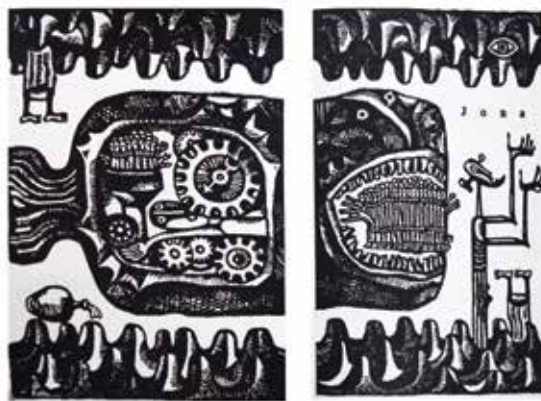
Siurrealizmas menininkų porai buvo artimas ne vien kūrybos sampratos ir inspiracijų atžvilgiu. Jo apraiškų esama jų estampuose, knygų iliustracijose, monumentaliosios dailės kūriniuose. Būtų galima manyti, kad siurrealumo apraiškos Žilytės ir Steponavičiaus kūryboje atsiranda iš sąlyčio su literatūriniu tekstu. Vis dėlto Žilytė teigia, kad jiedu sąmoningai rinkdavosi iliustruoti liaudies ar vaikams skirtą literatūrą¹⁰, kurioje netrūksta fantazijos ir paradoksu.

Pirmiausia išryškėjo abstrakčiojo siurrealizmo įtaka, atsisakiusi Žilytės ir Steponavičiaus iliustracijose Mykolo Sluckio knygelei „Nedėkingas ančiukas“ (Vilnius: Vaga, 1964). Jose smulkūs padarėliai vaizduojami pasitelkiant vaikišką logiką – nerangios geometrinės formos atstoja torsą, brūkšneliai – rankas ar kojas. Vabalėlių pavidalai primena Joano Miró darbus. Beje, panašiu metu abstraktusis siurrealizmas domino ir kitą grafiką – Arvydą Kazdailį, kuris, įkvėptas šios krypties ir Paulio Klee kūrybos, sukūrė iliustracijas Vytauto Rudoko knygai „Kai žemė patekės“ (Vilnius: Vaga, 1967).

Po kelerių metų, 1968-aisiais, sukurtuose Steponavičiaus piešiniuose laisvai komponuojamos scenos atrodo užfiksuotos taikant automatizmo metodą. Piešiniuose sujungiami fantastiniai padarai, žmogaus kūno dalys, užrašai. Vaizduojami veikėjai primena grafiko iliustracijose veikiančius personažus. Tačiau jie – kraupesni, tamsesni. Dalis jų nukirstomis galūnėmis. Piešiniuose atsiranda grotesko elementų – šiems neįgaliams padarams užmaukšlintos juokdario kepurės. Žvelgiant į Steponavičiaus piešinius akivaizdu, kad tokie personažai nėra atkeliavę iš pasakų komizmo, greičiau jie kilę iš ilgalaikių žmogaus gyvenimo vertės sistemoje apmąstymų. Knygų iliustracijose dailininko kuriami veikėjai – optimistiškesni, tačiau taip pat deformuoti: kresni, tvirti neužaugos. Kaip pastebėjo dailėtyrininkė Giedrė Jankevičiūtė, Steponavičius buvo vienas pirmųjų dailininkų, ėmusių tolintis nuo sovietinio idealizuoto žmogaus atvaizdo¹¹. Jo žmogiukai – maži išsigimėliai, kilę iš siurrealistinės vaizduotės. Ir jie gerai susilieja su pasakų pasauliu – susitapatina su daugelyje pasakų veikiančiais nykštukais, traukia vaikus savo keistumu.

Vėlesnėje Žilytės ir Steponavičiaus kūryboje siurrealizmo apraiškų atsiranda daugiau. Pirmiausia tai – siurrealių siužetų dominavimas. Valkininkų vaikų sanatorijai „Pušėlė“ sukurtoje freskoje (1969–1972) vaizduojami skraidantys žmonės ir žuvis, liepsnojantis kentauras, daugiagalvis slibinas, jūros pabaisa ir kiti fantastiniai objektai. Siurrealistiniai motyvai aptinkami ne vien vaikams skirtose kūryboje. Pavyzdžiui, Žilytės estampų ciklas „Augalai“ (1973–1974), pasak pačios dailininkės, buvo sumanytas kaip žiedo skerspjūviai, turintys atrodyti lyg kraujuojančios žaizdos¹².

Žilytės ir Steponavičiaus darbuose yra stilistinių siurrealizmo bruožų – čia dažnos biomorfinės formos. Žilytės kūryboje gyvosios gamtos objektai, tokie kaip ugnis, bangos, augalai, kurti pasitelkiant aptakią, banguotą plastiką. Jų gausu Valkininkų vaikų sanatorijos freskose, iliustracijose Aldo

Algirdas STEPONAVIČIUS. Pranašas Jona. 1967.
Autorinė cinkografija. 21 x 28,2 cm.
Steponavičių šeimos nuosavybė

nos Liobytės knygai „Pasaka apie narsią Vilniaus mergaitę ir galvažudį Žaliabarzdį“ (Vilnius: Vaga, 1970). Biomorfiniai motyvai keliauja ir į kitus dailininkės kūrinius, pavyzdžiui, estampą „Žalgiris I“ (1970). Jame karo baisumai vaizduojami metaforiškai, atpažįstamus pavidalus derinant su abstrakčiomis formomis, kurios, menininkės teigimu, simbolizuoja sutraiškytas žmonių smegenis¹³. Biomorfinių formų nestinga ir Steponavičiaus estampuose: cinkografijose „Pranašas Jona“ (1967) ir „Paukštis“ (1971) jos suteikiamos gyvosios ir negyvosios gamtos objektams.

Vienas svarbiausių siurrealistinių elementų Žilytės ir Steponavičiaus kūryboje – siurrealios erdvės kūrimas. Valkininkų vaikų sanatorijos freskose ji sukonstruota pasitelkiant stiprią perspektyvą, kurią pabrėžia šachmatinės grindys ir aiški horizonto linija. Dekorutos atitvarų plokštumos atskiria skirtingus freskos fragmentus. Šios iliuzijos praplečia realią siaurą sanatorijos koridoriaus erdvę. Betgi čia pat gilios erdvės įspūdžiu skatinama abejoti: vienur ar kitur, lyg įdrėskus popierių, kuriama paralelinė erdvė, primenanti metafizinės tapybos atstovo Giorgio de Chirico kūrybą¹⁴. Kitaip erdvė konstruojama minėtose Žilytės iliustracijose knygai „Pasaka apie narsią Vilniaus mergaitę“. Čia kuriamas įspūdis, lyg griežtomis linijomis viena nuo kitos apribotose erdvėse tuo pačiu metu vyktų keli skirtingi įvykiai.

Aptikus šiuos siurrealizmo bruožus kyla klausimas, kodėl XX a. trečiajame dešimtmetyje susiformavusi modernizmo kryptis buvo aktuali sovietinėje Lietuvoje kūrusiems Žilytei ir Steponavičiui.

Atsakymą gali pateikti siurrealizmo siūlymas kūryboje atsiriboti nuo išorinio pasaulio, susikaupti į vidinį gyvenimą. Sovietinėje sistemoje gyvenančiam dailininkui siurrealistinė nuostata atmeti loginius procesus puikiai tiko idėjinio nuoseklumo stokojančios valstybės apmąstymui. Pasitelkiami fantastiniai vaizdiniai metaforiškai, galėjo užmaskuoti kritiką, nepasitenkinimą esama padėtimi. Tarpukariu siurrealistų keltas maištas prieš moralinius reikalavimus sovietinėje Lietuvoje įgavo kitą prasmę – suteikė būdą prieštarauti socialistinės ar komunistinės moralės sampratai. Intuityviai ieškoti individualios tiesos buvo patogu kuriant metaforišką pasakų iliustracijas. Kaip pastebėjo dailėtyrininkė Erika Grigoravičienė, „Steponavičiaus vaikų žurnalui „Genys“ nupieštas

Birutė ŽILYTĖ. Iliustracija Kosto Kubilinsko knygai „Stovi pasakų namelis“ (Vilnius: Vaga, 1974)

didžiulis raudonas vilkas su prarytais gyventojais pilve – lengvai perprantamas ezopinis motyvas. <...> Ne vaikams, o suaugusiesiems skirtos politinės potekstės primena, kad dailė – tai suaugusiųjų pasakas¹⁵. „Prarijimo“ motyvą Steponavičius yra pakartojęs dar keletą sykių: iliustracijoje pasakai „Baisusis dulkių siurblys“ (1967) ir minėtame kūrinyje „Pranašas Jona“. Jame bangžuvės ryjamą vienodų žmonių minią galima interpretuoti kaip totalitarinės sistemos ir joje gyvenančio žmogaus santykių įvaizdinimą. Steponavičiaus pamėgtas minios menkumo motyvas, bejėgiškumas prieš agresorių buvo perinterpretuotas gerokai vėliau, aštuntojo dešimtmečio pabaigoje–devintojo pradžioje atėjusios jaunosios tapytojų kartos¹⁶. Pasipriešinimo agresoriui ženklų esama ir Žilytės darbuose. Grigoravičienė pastebėjo, kad freskos Valkininkų vaikų sanatorijai fragmente „Trys raiteliai“ ant raitelių skydų pavaizduoti Gediminaičių stulpai¹⁷. Atidžiau įsižiūrėjęs į Žilytės estampus išvysti ir daugiau valstybingumo simbolių: litografijoje „Žalgiris II“ (1970) dešiniajame ir kairiajame kompozicijos kampuose joja kardus iškėlę karžygiai, atitinkantys Lietuvos Vytį. Tad veikiausiai vaikų dailininko reputacija menininkams suteikė didesnę kūrybos laisvę. Jų darbuose buvusios patriotizmo apraiškos ar vakerietiško meno atspindžiai cenzūros žvilgsnio nepatraukė.

Pačių menininkų žvilgsnį traukė ne vien siurrealizmas, bet ir naujesnės Vakarų meno tendencijos. 1968 metais gavęs galimybę stažuotis Vakarų Vokietijoje, Miunchene, Steponavičius susipažino su meno bei kultūros naujovėmis ir šias žinias perdavė Žilytei. Vakarų populiariosios kultūros, kuri buvo užvaldyta madas diktuojančio jaunimo, žavesiui

buvo sunku atsisipirti. Žilytės ir Steponavičiaus simpatijas hipių judėjimui ir su ja siejamai muzikai liudija vardas „The Beatles“, kuriuo savo ketveriukę vadino Steponavičių ir Sigutės bei Vytauto Valių šeimos¹⁸. Nors kūryboje Žilytė ir Steponavičius nesiėmė reflektuoti popartui būdingų masinės kultūros, banalybės temų, vis dėlto juos paveikė laikotarpiui būdinga vizualinė kalba, suformuota poparto ir psichodelinio meno, apjungiančio poparto su siurrealizmu atradimus¹⁹.

Poparto įtaka ryškesnė Žilytės kūryboje. Norint įsitikinti, kad Žilytė vartoja gėlių vaikų kalbą, tereikia įsižiūrėti į iliustracijas knygai „Pasaka apie narsią Vilniaus mergelę ir galvažudį Žaliabarzdį“. Joje gausu detalių, sietinų su „The Beatles“ animacinio filmo „Yellow Submarine“ (režisierius – George Dunning, dailininkas – Heinz Edelmann, 1968) vizualiniu žodynu. Filme spinduliuoja visos vaivorykštės spalvos, mirga palmių vėduoklės, tvyksčioja koncentriniai apskritimai. Žilytės iliustracijose britų vėlyvojo poparto citatos įterptos organiškai: merginų pasijoniai pučiasi nuo tūrinių žvynelių, jų siluetą atkartoja bangos, tomis pačiomis formomis plaikstosi plaukai. Nespalvotuose Steponavičiaus grafikos darbuose taip pat atpažįstami panašūs psichodeliniai motyvai.

Žilytės kūryboje dažnas vaivorykštės arba vaivorykštinio spalvų perėjimo motyvas, taip pat atėjęs iš britų poparto. Ypač gausu jo Kosto Kubilinsko knygoje „Stovi pasakų namelis“ (Vilnius: Vaga, 1974) iliustracijose. Čia vaivorykštės pasitelkiamos ir kaip iliustracijų įrėminimas, ir kaip svarbus kompozicijos arba vien tik dekoratyvinis elementas, tradiciniams pasakų siužetams suteikiantis modernumo.

Žilytės spalvinė gama svetima įprastai koloristinei lietuvių tapybos mokyklai – didžiojoje dalyje grafikės darbų, kaip ir įprasta poparte, vyrauja grynos ir ryškios spalvos. Dailininkė dažnai naudoja banalius, tačiau apie septintojo dešimtmečio estetiką bylojančius rožinės, oranžinės, raudonos spalvų derinius. Jie supriešinami su mėlyna, žydra, ruda, violetine spalvomis. Tai kuria nuo kasdienybės atitrūkusį, kito pasaulio vaizdinį, puikiai išreiškiantį pasakų nuotaikas. Šiuo atžvilgiu išraiškiausiai pavyzdžiai – iliustracijos knygoms „Pasaka apie narsią Vilniaus mergaitę“, „Stovi pasakų namelis“, „Nedėkingas ančiukas“ (iliustracijų bendraautoris – Steponavičius) ir lietuvių liaudies dainelei „Vilkas grikius sėjo“ (Vilnius: Vaga, 1964).

Su popartu sietini Steponavičiaus eksperimentai su koliažo technika. Pasakos „Baisusis dulkių siurblys“ iliustracijoje įterpiamos autobusų, automobilių, daugiabučių namų nuotraukos. Darbas papildytas iš žurnalų iškirptu spausdintiniu šriftu. Tačiau menininkas nesiėmė iš spaudoje rastų elementų sukurti visą kompoziciją, tad trūkstantis motyvus nupiešė. Žilytė pamėgo ir kūrybiškai pritaikė kitą poparto techniką – tų pačių vaizdinių elementų multiplikaciją. Menininkė vaizdavo identiškus po kompozicijas pasklidusius motyvus, taip perteikdama pasakoms būdingą hiperbolizavimą. Iliustracijose knygai „Pasaka apie narsią Vilniaus mergaitę“ padaugintos nukirstos, ant žemės besiridinėjančios galvos, kartojamas rankos, laikančios raktą, motyvas, trimitus pučiantys angelai, žvakelės ir kt.

Žilytei ir Steponavičiui siurrealizmas ir popartas padėjo suformuoti individualų stilių, sujungiantį Vakarų meno apraiškas ir autentiškus meninius ieškojimus. Siurrealizmas

dailininkams nebuvo savitiksle formos paieška, tačiau giliai įsišaknijęs požiūris į pasaulį, gyvenimą ir kūrybą. Jų darbuose aptinkami siurrealizmo bruožai kamufliažiškai susilieja su jų vaizduojamu pasauliu, tačiau stipriai byloja apie menininkų norą išsivaduoti iš kasdienybės suvaržymų. Nors Žilytė ir Steponavičius nesiorientavo į popartą, vis dėlto buvo veikiami populiariosios kultūros madų, tad jų kūryboje greta siurrealizmo pasireiškė ir poparto bruožai, suteikę jai lengvumo, žaismingumo. Vakarų modernizmo įtakų pastebėjimas leidžia į grafikų kūrybą pažvelgti ne kaip į hermetišką, uždara objektą, bet kaip į pasaulinio meninio konteksto subrandintą reiškinių, kuriame Žilytės ir Steponavičiaus kūrybos unikalumas dar labiau išryškėja.

Deima ŽUKLYTĖ-GASPERAITIENĖ

- ¹ Publikacija parengta remiantis 2018 m. Vilniaus dailės akademijoje apgintu magistrantūros diplominiu darbu „XX a. 7–8 dešimtmečių Lietuvos grafikos kaitos kryptys: poparto ir siurrealizmo bruožai“ (vadovė – prof. dr. Giedrė Jankevičiūtė).
- ² Ingrida KORSAKAITĖ. Gyvybinga grafikos tradicija. – Vilnius: Vaga, 1970, p. 110, 131–132; Vilius ULOZA. Ieškojimų kryžkelėje // Tiesa. – 1971-12-19.
- ³ Vincas KISARAUSKAS. Kas vainikavo varlę?.. // Kalba Vilnius. – 1967, Nr. 46; Vincas KISARAUSKAS. Grįžtanti vaikystė // Kultūros barai. – 1970, Nr. 6, p. 19.
- ⁴ Alfonsas ANDRIUŠKEVIČIUS. Algirdas Steponavičius. Susitikimai II. 1966 // Kultūros barai. – 1998, Nr. 1, p. 48; Kristina STANČIENĖ. Lobiai iš drumzlinos upės // 7 meno dienos. – 2010-03-26; Aistė KISARAUSKAITĖ. Stebuklingosios grafikos B. Žilytės erdvės // Kauno diena. – 2015-12-25. Prieiga internete <http://kauno.diena.lt/naujienos/laisvalaikis-ir-kultura/kultura/stebuklingosios-grafikos-b-zilytes-erdves-725702> (Žiūrėta 2017-01-18.)

- ⁵ Plačiau žr.: Erika GRIGORAVIČIENĖ. Tema, gyvenimas, žmogus – kūrybiškosios socrealizmo plėtros gairės // Menotyra, t. 40. – Nr. 3, 2005, p. 28.
- ⁶ Illustrarium. Soviet Lithuanian Children's Book Illustration / Sudarė Giedrė Jankevičiūtė. – Vilnius: International Cultural Programme Centre, 2011, p. 38.
- ⁷ Regina URBONIENĖ. Birutės Žilytės kūrybos paroda „Skaidri tamsa“ // Literatūra ir menas. – 2010-03-12.
- ⁸ Ten pat, p. 29.
- ⁹ Birutė ŽILYTĖ. Paslaptingas būties švytėjimas / Sudarė Birutė Žilytė. – Vilnius: R. Paknio leidykla, 2009, p. 16.
- ¹⁰ Dailininkai Birutė Žilytė ir Algirdas Steponavičius. Menininkų portretai / Režisierius – Juozas Matonis, 2003.
- ¹¹ Illustrarium. Soviet Lithuanian Children's Book Illustration / Sudarė Giedrė Jankevičiūtė. – Vilnius: International Cultural Programme Centre, 2011, p. 36.
- ¹² MMC pokalbiai. Birutė Žilytė. Prieiga internete <https://www.youtube.com/watch?v=EXog5k3seI4> (Žiūrėta 2017-01-16.)
- ¹³ MMC pokalbiai. Birutė Žilytė. Prieiga internete <https://www.youtube.com/watch?v=EXog5k3seI4> (Žiūrėta 2017-01-16.)
- ¹⁴ Aistė KISARAUSKAITĖ. Stebuklingosios grafikos B. Žilytės erdvės // Kauno diena. – 2015-12-25. Prieiga internete <http://kauno.diena.lt/naujienos/laisvalaikis-ir-kultura/kultura/stebuklingosios-grafikos-b-zilytes-erdves-725702> (Žiūrėta 2017-01-18.)
- ¹⁵ Plačiau žr.: Erika GRIGORAVIČIENĖ. Ar tai menas, arba Paveiklo (ne)laisvė. – Vilnius: Inter se, Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2017.
- ¹⁶ Ten pat, p. 196–234.
- ¹⁷ Ten pat, p. 118.
- ¹⁸ Giedrė JANKEVIČIŪTĖ. Plečiant tikrovės ribas // Teodoras Kazimieras Valaitis. 1934–1974 / Sudarė Giedrė Jankevičiūtė. – Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2014, p. 211.
- ¹⁹ Žilytės kūryboje galima įžvelgti ir dar vienos to meto dailės tendencijos – optinio meno – atšvaitų. Plačiau žr.: Aistė KISARAUSKAITĖ. „Oparto“ dvelksmas Lietuvoje // Dailė. – 2018, kn. 72, p. 70–76.

Birutė ŽILYTĖ. Iliustracija Aldonos Liobytės knygai „Pasaka apie narsią Vilniaus mergelę ir galvažudį Žaliabarzdį“ (Vilnius: Vaga, 1970)

